

איש בעל שררה. 55 כאלו וכו': המשך דברי חסידי הגאון. כאלו... עקרות: כאילו מי שהוא אב ואם לכל החכמות יכול להיות אב שכול ואם עקרה. 56 חדל מהם: חזרה לדברי הנגיד המופנים אל נמען השיר.

יהוסף הנגיד, בנו של שמואל הנגיד ועורך הדיואן שלו, סיפר בהקדמה שהקדים לשיר כי הוא נכתב לאחר קרב שהתחולל בשנת 1049, כלומר כעשור לאחר מות רב האי גאון. אולם היחס האמביוולנטי כלפי הסמכות הבבליית ניכר כמדומה, כבר בקינות שכתבו המשוררים הספרדים עם מותו, בשנת 1038. בקינות ביכו המשוררים את מות הגאון, אך לעתים דומה שהם ביקשו לראות בו גם נקודת מפנה המסמלת או מבשרת את חילופי המשמרות בין בבל לספרד. לא בכל הקינות על רב האי נגעו המשוררים בשאלת היחסים בין המרכזים, וכאשר עסקו בה לא תמיד עשו זאת באותה מידה של ישירות. דוגמה לכך בקינתו של אבן גבירול 'הלא תבכו בני גלות'¹⁵. הדובר בקינה כמו ממאן להינחם, ומונה שורה קטלוגית של אבדות סמליות שאבדו עם מות הגאון, נצר לבית דוד:

וְסָר צְלִי אֲשֶׁר הִסֵּךְ לְרֵאשִׁי / וּמֵת מַלְכִי אֲשֶׁר עָבַר לְפָנָי!
וְהוֹרֵם מֵעֲלֵי רֵאשִׁי עֵטְרָה / וְהוֹסֵר הָעֵנֶק מִצְוֹנָי!
וְסָר הַנִּיר אֲשֶׁר נִשְׂאָר לְדוֹד / וְיִשַׁח הַגֵּל אֲשֶׁר אָסַף גְּאוּנָי! (בתים 7-9).

7 הסך: סכך. 9 הניר אשר נשאר לדוד: רב האי מיוחס על בית דוד. אסף גאוני: המאסף, אחרון הגאונים.

המשורר מחשיב את רב האי כאחרון הגאונים, המאסף¹⁶ ומשהכריז על כך חל מפנה בסגנון השיר – ממשפטי חיווי בזמן עבר על האבדן הגדול שפקד את העם, לסדרה קטלוגית של שאלות רטוריות על עתידו של העם, הלוט בערפל. סדרת השאלות הרטוריות חותמת את השיר ומותירה את הקורא נבוך וללא מענה:

15 אבן גבירול, בראדי ושירמן, עמ' 66-67, שיר קיח.
16 ברודי ציין כי אמנם 'שיבתו של רב האי, פומבדיתא, המשיכה להתקיים לאחר מותו, אם כי נראה שהעומד בראשה לא נתכנה "גאון"'. עם זאת 'רב ישראל בן שמואל, גאון סורא בסוף ימיו של רב האי נפטר אחריו' (ברודי, צוהר, עמ' 15).

לְמִי זֶה אַחֲרָיו תְּאוֹת מְלוּכָה? / וּמִי יֵשֵׁב עָלַי כֶּסֶא אֲדָנָי?
וּמִי יִשְׁפֹּט עֲנִי עִם בְּצַדִּיק? / וּמִי יֵרֹדָה בְּמִימָיו צְמָאוֹנִי?
וְאֵי זֶה רֹאשׁ אֲשֶׁר יִהְיֶה כְּהֹאֲיִי? / וְאֵי זֶה הָרַ אֲשֶׁר יִהְיֶה כְּסִינִי? (בתים 11-13).

11 תאוות: תתאים. 13 ראש: אולי מקבילה עברית לכינוי הארמי רישא, שמשמעו ראש ישיבה.

השאלות הרודפות זו את זו, והנזרקות אל החלל ללא תשובה, מביעות כולן את גודל השבר ותחושה קשה של יתמות. סגנון השאלות הרטוריות מאפיין אף את הקינות האחרות שכתב אבן גבירול על מותו של הגאון הבבלי, כגון 'מִי יַחְבֵּשׁ נֹזֵר בְּנוֹ יֵשִׁי? אֹו מִי יְהִי רִכְבִּי וּפְרָשִׁי?';¹⁷ 'נֶאֱסַף הֶבֶל בְּלֵב יָם – מִי יִנְהַג הַסְּפִינָה?'.¹⁸ שוב ושוב עלתה שאלת הירושה: למי אחרי הגאון תיאות המלוכה? מי יחבוש את נזר בן ישי? מי ינהג עתה את הספינה? מי יירש את רב האי גאון? העיסוק האינטנסיבי בסוגיית היורש (או היעדר יורש) יוצר את התחושה שבצד האבל על מותו של רב האי עלה הצורך בהנהגה חלופית, הצורך הרחוק בפרסונה חדשה אשר תשב על 'כֶּסֶא אֲדָנָי' שהתפנה. אך מי יעשה זאת? והאם הייתה זו שאלה פרסונלית בלבד? קינתו של אבן גבירול 'נגדעה קרן עדינה', המובאת כאן בשלמותה,¹⁹ מעלה כמדומה את האפשרות להידרש לסוגיה אף מן הכיוון הציבורי-המרחבי:

נְגַדְעָה קֶרֶן עֲדִינָה / הִיא גְבַרְת פֶּל מְדִינָה.
הוּא, אֲשֶׁר בּוֹ רֵם לְבָבָהּ, / מֵת, וּבִמָּה תִגְבְּהִינָה?
הֵיטָה לְצַבִּי אֲרָצוֹת – / וְתֵהִי הַיּוֹם שְׁנִינָה.
נִתְנָה כְּבֵל בְּאֲזֵנִי / קוֹל, יִשְׁכַּח כָּל נְגִינָה:
'רֵב שְׂאוֹנֵי עַל גְּאוֹנֵי, / אַחֲרָיו אֵין לִי חֲנִינָה.
נֶאֱסַף הֶבֶל בְּלֵב יָם – / מִי יִנְהַג הַסְּפִינָה?'

1 עדינה: כבל (על פי ישעיה מז, ח). 2 ובמה תגבהינה: במה תתגאה. 3 שנינה: מושא ללעג. 4 קול ישכח כל נגינה: קול אבל המשבית ומשכיח כל ביטוי שמחה. 5 רב שאוני וכו': דברי כבל. שאוני: כאבי. חנינה: נחמה.

17 אבן גבירול, בראדי ושירמן, עמ' 148, שיר רכה, בית 1. הביטוי 'בְּנוֹ יֵשִׁי' מרמז גם כן לייחוסו של רב האי על בית דוד.
18 שם, עמ' 62, שיר קיא, בית 6. גם במקרה זה השאלה הרטורית חותמת את השיר.
19 שם.

על פי הקינה מותו של רב האי גאון היה לא רק הסתלקות של מנהיג, אלא סימל את גדיעת קרנה של ארצו, עדינה, היא בכל. הארץ אשר הייתה ל'צבאי ארצות', אומר אבן גבירול, הייתה, עם מות הגאון, לשנינה.²⁰ הדובר בשיר אף הוא כמו מצטרף למלגלגים, וגוער בככל על התנשאותה האנכרוניסטית על ארצות אחרות: 'הוא, אֲשֶׁר בּוֹ רָם לְכָבֶה, מֵת, וּבְמָה תִּגְבְּהֶינָה?'.²¹ האם ביטויים מרחביים אלה מרמזים כי שאלת הירושה הייתה לא רק עניין פרסונלי, אלא נגעה גם למיקומו של מרכז ההנהגה? האם השאלה החותמת את הקינה, 'מִי יִנְהַג הַסְּפִינָה', עוסקת רק באישה העמדה הבכירה שהתפנתה, או שמא גם בישרה על עלייתו של מרכז חדש ועל התייצבות של מנהיגות גאוגרפית חדשה על הסיפון?

אין על שאלות אלה תשובה אחת נחרצת. הקינות של אבן גבירול עסקו ביחסים בין המרכזים באופן עמום ומרומז בלבד. ישירה מהן היא הקינה של שמואל הנגיד 'הבְּמִקוֹת פְּלִילִיָּה'²² כמו אבן גבירול פרש הנגיד שורת שאלות רטוריות המביעות כולן את השבר הגדול ואת החלל המנהיגותי שנפער עם מות הגאון:

חֲבֵרִי, אֵן יְהִי נִמְצָא / דְּבַר חֲכָמָה וְתוֹשִׁיָּה?
 וְאַנְה תִּדְרָשׁוּ לְחֵם? / וְאֵין בּוֹרָה וְאֵין בְּרִיָּה!
 וּמִמִּי תִשְׁבְּרוּ יַיִן / לְעַת קְרוֹשׁ וְלִשְׁתִּיָּה?
 וְאֵיכָה תִּמְצָאוּ מְעוּג? / וְאֵין מְזוּן וְאֵין מַחִיָּה! (בתים 37-40).

38 בורה: מאכיל. בריה: מאכל. 39 תשברו: תבקשו. 40 מעוג: עוגה.

²⁰ לירידת בבל כתוצאה מהסתלקות חכמיה השוו לשירו של הנגיד 'באשמרת ערב לבבי': 'וְיִסְוּרוּ מִשֶׁם – וְאֲדַמְתֶּם תְּאֲשֶׁם / וְתִרְאֶה מִדְרָשֶׁם כִּיעַר מִדְּבָרָם' (ביאור: ויסורו משם: אם יעזבו החכמים את בבל. ואדמתם תאשם: תהפוך שממה. מדרשם: בית מדרשם. כיער מדברם: יהפוך שומם כיער וכמדבר; דיואן הנגיד, ירדן, עמ' 202-204, שיר סג, בית 13). השיר מוקדש לרב שמואל בן יוסף אלבגדאדי, אשר היגר מבבל לספרד, ומצדיק את מעשהו (שם, בית 14). גם בשיר זה נדרש הנגיד להיעדר יורש לרב האי בבבל (שם, בית 16, וראו פירוש ירדן).

²¹ גם בקינה 'מי יחבש נזר' תוקף אבן גבירול את בבל, והפעם מקלל אותה על דרך קינת דוד על שאול ויונתן (שמואל ב א, כא): 'אֵל טַל וְאֵל מָטָר עָלַי בְּבַל, / כִּי לָקַחָה אֶרְצִי וּמִקְדָּשִׁי' (אבן גבירול, בראדי ושירמן, עמ' 148, שיר רכה, בית 3). ירדן פירש: 'ארצי ומקדשי: את רב האי, שמותו דומה כחורבן הארץ והמקדש' (אבן גבירול, ירדן, א, עמ' 303, שיר קסא).

²² דיואן הנגיד, ירדן, עמ' 231-236, שיר פה. שירמן תיאר את הקינה כ'מלאכת מחשבת, ממיטב דוגמאות הסוג' (שירמן, עמ' 202).

גם כאן עולה וצפה שאלת הירושה, בצירוף פרט ביוגרפי חשוב – רב האי גאון נפטר בלי שהותיר אחריו בן יורש:²³

וְאִם הָלַךְ וְאֵין לוֹ בֵּן / בְּיוֹם הָלְכוֹ לְתַחְתֵּיהָ,
וְלֹא הִתְפַּאֲרָה מְשֻׁרָה / וְלֹא חֲזָרָה בְּאֶכְסֵנְיָה,
וְלֹא זָכָה לְבֵן יָשִׁיב / בְּכָל זְדוֹן וּבִשְׂגִיָּה –
יְלָדִים לוֹ בְּכָל אֶרֶץ / עֶרְבִית וְאֲדוּמִיָּה
אֲשֶׁר גָּדַל עָלֶי תוֹרָה / וְטַפַּח לְהוֹרְיָה
כְּמוֹ מֹשֶׁה אֲשֶׁר הוֹלִיד / בְּנֵי אַחֲיוֹ לְתוֹשֵׁיָה (בתים 53–58).

53 לתחתיה: לשאול תחתיות. 54 ולא וכו': התורה לא נשארה בביתו ובצאצאיו. 55 ובשגיה: ובשגגה. 56 ילדים לו: אף על פי שאין לו בן, ילדים לו וכו'. ארץ ערבית ואדומיה: ארצות האסלאם והנצרות. 57 להוריה: להוראת התורה. 58 כמו משה וכו': כמו משה, אשר נחשב לאבי תלמידיו, בני אחיו.

רב האי גאון, כפי שעולה מן השיר, הגדוש במימרות חז"ל, נפטר ללא בן יורש – 'וְלֹא הִתְפַּאֲרָה מְשֻׁרָה וְלֹא חֲזָרָה בְּאֶכְסֵנְיָה' (בית 54); כלומר הוא לא זכה שתתקיים בזרעו המימרה התלמודית 'תורה מחזרת על אכסניה שלה', הנאמרת על 'כל שהוא תלמיד חכם, ובנו תלמיד חכם, ובן בנו תלמיד חכם'.²⁴ ואף על פי כן, אומר הנגיד, לא עירי היה. הוא נתלה במדרש אחר, שלומד מן הפסוק 'ואלה תולדת אהרן ומשה' (במדבר ג, א) ש'כל המלמד בן חברו תורה, מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו'.²⁵ ומכאן שהגאון, שהעמיד תלמידים הרבה, מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו. אלא שהנגיד מטעים כי בעוד ששייכות בכל ירדו מגדולתן – 'יָכִי סָרָה אֲמַת מִפּוֹם [פומבדיתא] וּמְסוּרָא וּמְסוּרָא' (בית 52)²⁶ – הרי יורשיו הרבים של רב האי גאון, הם תלמידיו, ילדיו, מפורזים עתה 'בְּכָל אֶרֶץ עֶרְבִית וְאֲדוּמִיָּה' (בית

²³ ברודי עמד על כך שמשרת הגאונות לא עברה בדרך כלל בירושה מאב לבן (ברודי, צוהר, עמ' 20). ייתכן שהנגיד הטעים את היעדרו של בן יורש לרב האי מפני שרב האי עצמו ירש את המשרה מאביו, רב שרירא גאון.

²⁴ בבלי, בבא מציעא פה ע"א.

²⁵ בבלי, סנהדרין יט ע"ב.

²⁶ קשה לומר מדוע נזכרה כאן סוריא לצד ישיבות בבל, פומבדיתא וסורא. האם אפשר שהנגיד רמז כאן אף לירידת הישיבות הארץ-ישראליות? על הקשר בין המרכז הארץ-ישראלי למרחב הלבנוני-הסורי ראו: ברודי, הגאונים, עמ' 126. לימים אולצה הישיבה הארץ-ישראלית לעקור לצור ומשם

56), כלומר בכל רחבי העולם המוסלמי והנוצרי. מהיכן תצמח המנהיגות? הנגיד אינו אומר זאת מפורשות בשיר, אך ברור כי המזרח איבד את בכורתו:

כָּבַר נְשׂוּוּ בְּנֵי כַּבֵּל / וְאַפְרִיקָי וְאַסְפַּמְיָה,
אַהֶה, חָרוּ פְּנֵי אֶרֶץ, 27 / וְהָעוֹלָם בְּעֶרְבּוּבָה (כתים 72-73).

72 ואפריקי: צפון אפריקה, תוניסיה. ואספמיה: ספרד. 73 חרו: יבשו.

מותו של הגאון, על פי הנגיד, השאיר את העולם במצב כאוטי, בערבוביה. בני כבל איבדו את בכורתם ונשוו לאחיהם במערב, 28 ומהם, כך אפשר לנחש, צפויה לצמוח עתה המנהיגות החדשה.

בקונות עדיין לא מצוינת זהות ספציפית של יורש. אם נשלחו השירים לבבל לנחם את יהודי המזרח האבלים, הרי מחבריהם עדיין נזהרו בכבודם של הנמענים. לעומת זאת בשירים אחרים כבר העזו המשוררים להעלות שמות של נכבדים מבני ספרד שיכלו לכאורה לתפוס את מקומו של הגאון המנוח. דוגמה אחת לכך בשיר האזור 'לאשכול הכופר בכרמי עין גדי', שכתב משורר לא ידוע לכבוד שמואל הנגיד. 29 המחרוזת השלישית של השיר עוסקת בשבח בנו יהוסף. המשורר משבח את הצעיר הספרדי על חכמתו הרבה, וקובע כי הוא ראוי להיחשב יורשו של רב האי גאון:

לדמשק (ואחר כך 'נעלמה סופית'), אך היה זה ברבע האחרון של המאה האחת עשרה. ראו: ברודי, צוהר, עמ' 29-30.
27 הגרסה 'פְּנֵי אֶרֶץ' מופיעה במהדורת ששון (דיואן הנגיד, ששון, עמ' יג). במהדורת ירדן כתוב 'בְּנֵי אֶרֶץ'.

28 להשוואה בין ספרד לבבל ראו גם את דברי הנגיד בשירו 'נגלית ישרה בלי צניף' אל רב חזקיה ראש הגולה הבבלי: 'יִקְ אַתֶּם וְנַחְנוּ בְּעוֹלָם זֶה כְּמוֹ מוֹפֵת' (דיואן הנגיד, ירדן, עמ' 134-138, שיר לט, בית 44). בקשר לבית שיר זה כתב שירמן כי הנגיד 'טרח... לבצר את מעמדו של המרכז הרוחני החדש שקם בספרד ולעשותו שווה למרכזים הקדומים והמכובדים שבמזרח' (שירמן, עמ' 201). פליישר סייג בהערה כי 'אמנם בשיר מדבר הנגיד בכבוד עצמו' (שם, הערה 86).
29 שטרן, עמ' 144-145.

יהוֹסֵף הַהוּיָה / לְרֵאשִׁים רֵאשׁ מְדַרְשׁ,
אֲשֶׁר נִין גִּוּר אַרְיָה / וּבֶן פּוֹרְתַת, יֵרֵשׁ
תְּעוֹדַת רַב הָאִיִּי / וְכִמּוּהוּ דְרֵשׁ
בְּחֻקְמָה וּתְבוּנָה / וְדַעַת וּמְזֻמָּה (בתים 13-16).

13 ההויה: ההויה, זה שלפנינו. לראשים ראש מדרש: ראש בית המדרש שמסתופפים בו ראשי החכמים. 14 ניין: צאצא. גור אריה: יהודה. ובן פורת: יוסף. 15 תעודת רב האי: תורת רב האי.

ברור שהמשורר ראה ברב האי מופת להערצה ולחיקוי, ועל כן בעצם ההשוואה אליו התכוון להרעיף על נמענו שבח שאין כמותו – גם אם עשה זאת לשם תפארת המליצה בלבד. אמנם קשה להעלות על הדעת שהמשורר באמת ובתמים הועיד את יהוסף בן שמואל הנגיד לרשת את רב האי גאון, אך הסגנון ההיפרבולי הידוע של סוגת השבחה אפשר לו לרומם את הצעיר הספרדי עד כדי כך שהציב אותו במדרגתו הנעלה של גדול הדור מן המזרח.³⁰ לעומת זאת בשירים אחרים נוסחה העמידה הספרדית אל מול כבל באופן נחרץ הרבה יותר. דוגמה לכך בשיר 'קום הזמן ולבש עדניך', אשר כתב אבן גבירול בשבחה הנגיד.³¹ בשיר זה עסק המשורר לא רק בסגולותיו של נמענו כשלעצמן אלא גם בעדיפותו מבני שנער, היא כבל, ומגאוניה:

תְּרוּם בְּךָ קֶרֶן סִפְרָה, עוֹד / מִיּוֹם הַיּוֹתֶךָ עַד זְקֻנֶיךָ.
תְּרַחֵב בְּךָ פֶּה עַל בְּנֵי שְׁנַעַר / הַשְּׂאֵבִים מִמְעֵינֶיךָ:
'מָה תִּגְבְּהִי בְּכַל, וַיְמָה תִּגְאִי, / שְׁנַעַר, בְּמַעְזֵי גְאוּנֶיךָ?
דַּע כִּי בְּאַרְצֵנוּ חִבְצֻלַת – / לֹא נִמְצְאָה בְּנְאוֹת שְׁרוּנֶיךָ' (בתים 52-55).

³⁰ שבח אישים מספרד באמצעות השוואתם לאישים מהוללים מן המזרח ידוע גם מן הספרות הערבית: 'גדולי המשוררים האנדלוסים כונו על שם גדולי המשוררים במזרח כדי לציין את גדולתם, כגון אבן האני שכונה "אלמתנבי של המגרב" ואבן זיידון (מת 1171) שכונה "אל בחתרי של המגרב"' (טובי, קירוב, עמ' 166). טופוס דומה של שבח הוא העמדת משורר חי במקומו של משורר מנוח מן העבר. אבן גבירול למשל כתב על הנגיד: 'שְׁמוּאֵל! מֵת בְּנוֹ לְבָרְט / וְעַמְדַתְ עָלֵי כְּנֹ' (ביאור: בנו לברט: דונש בן לברט; אבן גבירול, בראדי ושירמן, עמ' 65-66, שיר קטו, בית 1).

³¹ אבן גבירול, בראדי ושירמן, עמ' 73-75, שיר קכו.

52 כּך: בשמואל הנגיד. היותך: לירתך. זקניך: זקנתך. 53 תרחיב כּך פה: ספרד
 תתרברב ותתגאה בזכותך. שנער: כּבל. 54-55 מה וכו': דברי ספרד. 54 תגבהי,
 תגאי: תתפארי. במעזי גאונך: בישיבות הגאונים. 55 חבצלת: שמואל הנגיד.
 בנאות שרוניך: כּשדותיך (של כּבל).

גם כאן ההכרזה שבכוחו של החכם הספרדי להתייצב אל מול ישיבות כּכל
 המפורסמות (מעוזי הגאונים), יש כּה, כּדיעבד, הכרה כּגדולתן; אך נימת
 ההתנצחות ועזות הפנים טוענות את השיר כּאוירה חריפה של תחרות. צעד
 משמעותי מבדיל את שבח הנגיד בשיר הזה משבחו של יהוסף בשיר 'לאשכול
 הכופר בכרמי עין גדי', שנדון לעיל. אבן גבירול הדגיש בשירו לא את ההשוואה
 למקור הסמכות הבבלי הנערץ ('וכמוהו דרש'), אלא את העדיפות הברורה של
 החכם הספרדי, ומכאן של 'אַרְצָנוּ', ספרד, המתפארת בשמו.³² אף שרב האי
 גאון לא נזכר בשמו בשירו זה של אבן גבירול, מתבקש להשוותו גם לקינתו
 עליו 'נגדעה קרן עדינה', שנדונה אף היא לעיל, שכן יש בשני השירים רעיונות
 ומטבעות לשון דומים:

תָּרוּם כּך קָרַן סִפְרָד, עוֹד מִיּוֹם הַיּוֹתֵךְ עַד זְקִינָה.	נִגְדָּעָה קָרַן עֲדִינָה הִיא גְבֵרֶת כָּל מְדִינָה.
תִּרְחִיב כּך פֶּה עַל בְּנֵי שְׁנַעַר הַשְּׂאֲבִים מִמְעִינָה;	הוּא, אֲשֶׁר בּוֹ רֶם לְכָבֵה, מֵת, וּבִמָּה תִגְבְּהִינָה?...
'מָה תִגְבְּהִי כָּכֵל, וּמָה תִגְאִי, שְׁנַעַר, בְּמַעְזֵי גְאוֹנֶיךָ? דַּע כִּי בְאַרְצָנוּ חִבְצָלֹת – לֹא נִמְצְאָה בְּנֹאוֹת שְׁרוֹנֶיךָ! ('קוּם הַזְמַן וּלְבַשׁ עֲדִינֶךְ', בתים 52-55).	נִתְנָה כָּכֵל בְּאוֹנֵי קוֹל, יִשְׂכַח כָּל נִגְינָה... 'נֶאֱסַף חִבֵּל בְּלֶב יָם – מִי יִנְהַג הַסְּפִינָה? ('נִגְדָּעָה קָרַן עֲדִינָה', בתים 1-2, 4, 6).

דומני שהדמיון הרב בין שני הקטעים איננו מקרי. מתוך ההשוואה בין הקינה
 לשיר השבח נמתח קו ישיר מגדיעת קרן עדינה (בית 1) להתרוממות קרן ספרד
 (בית 52), בכחינת 'המלך מת, יחי המלך'; בשני השירים מובעת תהייה לגלגנית
 על גבהות הלב האנכרוניסטית של כּבל ('ובמה תגבְהינָה'; 'מה תגבְהי'), אך בעוד

³² להתרברבות ספרד אל מול בבל בזכות חכם מקומי השון
 לדברי הנגיד, שכינה את יצחק אבן כ'לפון בשיר השבח 'היש
 עשוק כבוכה: זה 'אֲשֶׁר בּוֹ עָלִי מִזְרַח יְהִלָּל מַעְרָבוֹ' (ביאור: עלי
 מזרח יהלל מערבו: המערב משתבח ועולה בזכותו על המזרח;
 דיואן הנגיד, ירדן, עמ' 174-177, שיר נה, בית 11).

שבקינה עדיין נשמעת התהייה מפי דובר לא מזוהה (בית 2), הרי בשיר השבח כבר מושם הלגלוג במפורש בפיה של ספרד (בית 54); שני השירים מעניקים פתחון פה לארצות המתחרות: אך בעוד ככל נותנת קולה בככי בקינה (בית 4), ספרד מרחיבה פה בגאווה בשיר השבח (בית 53); בתשובה כביכול על שאלת הקהל הבכלי בקינה: 'נַאֲסֶף חֵבֶל בְּלֶב יָם – מִי יִנְהַג הַסְּפִינָה?' (בית 6), עונה לו אבן גבירול בנחרצות בשם יהדות ספרד בשיר השבח: 'דַּע פִּי כְּאַרְצָנוּ חִבְּצָלַת – לֹא נִמְצְאָה בְּנְאוֹת שְׁרוּנֵיהָ!' (בית 55). הביטוי המובהק ביותר לביסוס מעמדה המרכזי של ספרד היה ההכרה העולמית בסמכותה, הכרה אוניוורסלית בספרד כמרכז תרבות שיהודים בעולם כולו ובמיוחד במזרח נסמכים עליו. לכן ביקש אבן גבירול לא רק להבדיל את ארצו מבבל ולהציג את יתרונה היחסי, אלא לכוון אותה, באמצעות דמותו של הנגיד, כמרכז חדש, כמקור חלופי של סמכות והנהגה.³³

אבן גבירול, הידוע בדימויו העצמי הגבוה, דרש הכרה אוניוורסלית גם בו עצמו. באחד מביטויי ההתפארות שלו (המנוסח בגוף שלישי) הוא לא הסתפק בר' האמות של יהדות ספרד, אלא הדגיש כי שִׁמְעוּ יֵצֵא גם במחוזות מרוחקים:³⁴

בְּחֶסֶדְו דְּבָרָה צַעַן וְשִׁנְעָר, / וְאוֹתוֹ אֲוִתָּה לְרֵאוֹת חֲנִסוּ (בית 38).

צען, חנסו (חֲנִס): כינויים למצרים. ושנער: ככל.

התפארות זו מופיעה לקראת סופו של השיר 'בְּחַר מֵהֶחֱלִי מִבַּחַר שְׁבִיסוּ', שחיבר אבן גבירול לכבוד פטרונו יקותיאל אבן חסאן. שילוב חטיבת התפארות עצמית בשיר שבח הוא ממוסכמות הסוגה, אך בהקשר זה אפשר אולי לקרוא את דברי ההתפארות של אבן גבירול גם כהבטחה מרומזת לפטרונו שבכוחו לפרסם

³³ גלגול מאוחר של תפיסת הנגיד כמקור סמכות עבור יהודים בכל העולם, הגם שבעיקר מן הצד החומרי, נמצא ב'ספר הקבלה' מאת אברהם אבן דאוד (המאה השתים עשרה). על הנגיד הוא כתב: 'ועשה טובות לישראל בספרד ובארץ המערב ואפריקה וארץ מצרים ואיסקיליה ועד ישיבת בבל ועד עיר הקדש' (ספר הקבלה, עמ' 56).

³⁴ אבן גבירול, בראדי ושירמן, עמ' 85-86, שיר קלט. השון לדברי הנגיד שכונה את מהוללו בשיר השבח 'שירה בפי תמיד מסדרת': זה 'אֲשֶׁר אֶרְצוּ סִפְרָד, אֲךְ יָצָא שְׁמוֹ הַטּוֹב בְּכַנְרֹת' (ביאור: בכנרת: בארץ-ישראל; דיואן הנגיד, ירדן, עמ' 149-150, שיר מד, בית 14).

את שמו ולהוציא לו מוניטין בארצות המזרח. המוניטין של יקותיאל במזרח עולה באופן מפורש יותר בקינה שחיבר עליו אבן גבירול 'בימי יקותיאל אשר נגמר'.³⁵ אבן גבירול מתאר את מות פטרונו כטרגדיה כלל-עולמית שפגעה בכל שדרות העם – כל 'מְתֵי אֶרֶץ' (בית 81): מהמלכים, הגבירים והזקנים (בתים 83-85) עד המרודים, הרעבים והצמאים (בתים 86-88). מכל הארצות היחידה שמוזכרת בשמה היא שנער, ככל, שיושבים בה 'פְּלִילְנוּ', כלומר מורי ההלכה שעם מותו נגדעה פרנסתם:

יִבְכוּ מְתֵי אֶרֶץ עָלֵי כְתָם חָלִי / יִתְהַלְלוּ בְשֵׁמוֹ וַיִּתְפָּאֲרוּ,
יִבְכוּ פְּלִילְנוּ בְּשִׁנְעָר אַחֲרָיו / כִּי אָזְלַת יָדָם וְכָל חֶסְרוֹ (בתים 81-82).

81 מתי ארץ: אנשי העולם. כתם חלי: יקותיאל, המשול לתכשיט זהב. יתהללו בשמו ויתפארו: הזוכים לכבוד והלל בזכותו. 82 פלילנו: הדיינים העוסקים בפלילים, במשפטים. כי וכו': שבלעדיו הגיעו למצב של אולת יד וחוסר כול.

בהבלטתה של שנער אבן גבירול מדגיש את התלות החומרית של ישיבות הגאונים בפטרון הספרדי. לעומת זאת בשירים אחרים תלותה של ככל בספרד מוצגת לא רק בחומר אלא גם ברוח. רמז לכך יש באמירתו של אבן גבירול כשיר 'קום הזמן ולבש עדניך', שנדון לעיל, שבני ככל 'שואבים ממעינו' של הנגיד.³⁶ כאמור אין לראות בכיטויים שיריים מסוג זה עדות היסטורית 'אמתית' על תלות תורנית של יהודי ככל בחכמי ספרד. אך היה בהם ניסיון מכוון לאידאליזציה ולעיצוב המציאות בהתאם למקום ולתפקיד שביקשו יהודי ספרד להעניק לארצם. דוגמה נוספת לכך כשיר 'אלין ואני נבהל' מאת אבן גבירול.³⁷ השיר, המוקדש לשני חכמים ספרדים, מפרט את שבחם ומשווה אותם לגרמי השמים, לאבנים טובות ולכלי קודש בבית המקדש. פסגת השבחים מופיעה כמדומה בסוף השיר. לא זו בלבד שהספרדים אינם מריצים עוד את שאלותיהם

35 אבן גבירול, בראדי ושירמן, עמ' 117-121, שיר קצד.

36 אבן גבירול, בראדי ושירמן, עמ' 73-75, שיר קכו, בית 53. והשוו לשימוש המהופך של הנגיד במטפורה זו בשירו 'אלהים האריך לי פה', שהוזכר לעיל, שבו דיבר לא על תלות בבליית בספרד אלא להפך – על תלותו שלו ברב האי גאון: 'וּמְבוֹרוֹ אֲנִי שׁוֹאֵב' (דיואן הנגיד, ירדן, עמ' 89-95, שיר כז, בית 45).

37 אבן גבירול, בראדי ושירמן, עמ' 114, שיר קצ. הגרסה שהביאו בראדי ושירמן מקוטעת. ההשלמות להלן מתוך מהדורת ירדן (אבן גבירול, ירדן, א, עמ' 76-78, שיר מב).

ההלכתיות מזרחה לשיבות הגאונים,³⁸ נהפוך הוא, עתה הם מצפים לשאלות שיישאלו מבבל אל שני החכמים המקומיים:

והִגְנוּ מְחָפִים בּוֹא אֵלֵיהֶם / שְׁאֵלוֹת מִנְהַרְדְּעָא וְסוּרָא,
יְשִׁיבוּהֶם [בְּחֻמְתָּם] תְּשׁוּבוֹת, / בְּמַלְיָם יִפְתְּחוּ דְלַת סְגוּרָה.
וְהֵם שָׁמוּ בְיַדְיָנו חֲרָבוֹת, / שְׁלוֹפוֹת לְעַמְד לָנוּ בְצָרָה (בתים 14-16).

14 והננו: יהודי ספרד. אליהם: אל חכמי ספרד. מנהרדעא וסורא: ישיבות בבל.

השימוש בלשון רבים ('והגנו', 'בידינו', 'לנו'), בא, כך נראה, להאציל על בני ספרד, שהמשורר משמש להם פה, את מעלתם וכבודם של שני החכמים הספרדים. יהודי ספרד מתברכים בחכמיהם ונהנים מן הכבוד שניתן על ידיהם לארצם. אך יש לשים לב שאין מדובר בשיר על שאלות הלכתיות שמגיעות מבבל לספרד, אלא על הציפייה הספרדית לשאלות מסוג זה ('והגנו מחפים') – מעין משאלת לב קיבוצית של יהודי ספרד שארצם תהפוך למרכז החדש ולמקור סמכות שיחליף את המרכז הבבלי.

מגמה זו ניכרת ביתר שאת בשיר אחר מאת אבן גבירול, 'תהלת אל בראש כל התהלות', שכותרתו בתרגום לעברית היא 'ולו על אחד מתלמידי (החכמים) של אנדרלוס כשהוכתר'.³⁹ שיר זה הוא אולי הביטוי הקיצוני ביותר לתביעת הבכורה של המרכז הספרדי העולה על פני המרכז המזרחי הדועך. המשורר מעתיר בשיר על הנכבד הספרדי שפע מהללים, אך דומה שגם כאן עולה על כולם ההכרה הבבלית בסמכותו. עם זאת הפעם אין מדובר על ציפייה בספרד לשאלות מן המזרח, אלא על תשובות ספרדיות שלכאורה כבר התקבלו ברוב הדר בבבל.⁴⁰

³⁸ עדות מוקדמת לירידה בהזקקות של יהודי ספרד לתשובות הגאונים מופיעה באיגרת שנשלחה בשנת 953 מישיבת פומבדיתא לספרד, ככל הנראה אל חסדאי אבן שפרוט. הכותב הבבלי ביקש מנמענו הספרדי שיתמוך בישיבה הבבלית, וכן ש'יהודי ספרד ישלחו שוב פעם שאלות אל הישיבה כפי שנהגו בדורות שעברו' (אשתור, עמ' 158).

³⁹ אבן גבירול, בראדי ושירמן, עמ' 45-48, שיר פה. ירדן ושירמן הצינו שתלמיד החכם הוא אולי שמואל הנגיד. ראו: אבן גבירול, ירדן, א, עמ' 85-95, שיר מו; שירמן, עמ' 262.

⁴⁰ השוו לדברי הנגיד בשיר השבח ליוסף אבן חסדאי 'התזכיר אל יפת מראה'. בחטיבת השיר המוקדשת לעטו של המהולל, אמר עליה הנגיד: 'ותשא קול עליהם מספרד, / והחונים בארץ

וְנִקְרְאוֹת תְּשׁוּבוֹתָיו בְּכָבֵד / וְנִפְרָשׁוֹת בְּרֵאשֵׁי הַקְּהֵלוֹת,
בְּסוּד רֵאשֵׁי נְהַרְדְּעָא וְסוּרָא / עִירוֹת הַפְּלִילוֹת הַגְּדֹלוֹת,
הַרְיִמוּהֶן עָלַי כָּל הַתְּשׁוּבוֹת / וּבְזָהָב כְּתוּבִים בְּמַגְלוֹת (בתים 43-45).

43 תשובותיו: של החכם הספרדי. 44 בסוד: בקרב. עירות הפלילות: המקומות
שבהם עוסקים הדיינים בפלילים, במשפטים. 45 הרימוהן: העדיפו אותן. ובזהב:
באותיות זהב.

כמו בשיר הקודם, יהודי ספרד מתברכים ברבם, שיהודי המזרח וראשי
ישיבותיהם מעדיפים לכאורה את תשובותיו על תשובות חכמיהם. זאת ועוד,
אבן גבירול אינו מסתפק בתיאור עקיף של יהודי בבל המעריצים את החכם
הספרדי, אלא שם בפיהם דברי שבח והלל כדיבור ישיר לחכם הספרדי בפרט
וליהודי ספרד בכלל:

וְאִמְרִים: 'מִצְאוּ אֲנָשֵׁי סִפְרָד / פְּלִיאֵי הַתְּבוֹנוֹת הַנְּעֻלוֹת,
וְחִזּוּ הָאֲמַת נֹכַח בְּרַבָּם'⁴¹ - / וְחִזּוּנוּ אֲנַחְנוּ מִהַתְּלוֹת,
וְלִבְשָׁנוּ לְעַמְתָּם קְרָעִים - / וְהֵמָּה לְכִשּׁוּ חֲמֻדַת שְׂמֵלוֹת,
וְהֵיטָה גְאוֹתָם כְּאֲרִיּוֹת - / וְהֵינּוּ לְעַמְתָּם רְחֵלוֹת,
וְשָׂרְיָי תְבוּנָה הֵם קְטָפוֹם / וְאֵין עוֹלָל - וְקִטְפָנוּ מְלִילוֹת,
וְעֵינֵי עוֹרֵיהֶם נִפְקָחוּ בָם / וְסִכְלֵיהֶם - וְאִזְנֵינוּ צְלוּלוֹת' (בתים 46-51).

46 ואמרים: אנשי בבל. מצאו וכו': דברי הבבלים. התבונות הנעלות: החכמות
הנסתרות, הקשות להשגה. 47 ברבם: בהמונם. מהתלות: דברי הבל. 50 ושריגי
תבונה: גפני תבונה. ואין עולל: הספרדים קוטפים את פרות התבונה במלואם, בלי
להותיר שיירים. מלילות: תבואה מועטה הנקטפת ביד. 51 וסכליהם: גם סכלי
הספרדים נהנים מפיקחון. צלולות: אוזניים מצלצלות, חירשות.

הדברים המיוחסים בשיר ליהודי בבל בוודאי לא שיקפו את תודעתם, אלא את
התודעה של מחבר השיר ושל קהלו; הדברים משקפים, כבשיר הקודם, משאלת
לב קיבוצית של יהודי ספרד, שהיו רוצים שכך יאמרו עליהם יהודי בבל. התמונה
שאבן גבירול מעצב בשיר איננה עוד התמונה השוויונית שתיאר הנגיד -

נָח מְבִינָה' (ביאור: ותישא קול: העט שבידי המהולל. עליהם:
על יהודי המזרח. בארץ נף: במצרים. מבינה: מלמדת; דיואן
הנגיד, ירדן, עמ' 164-169, שיר נא, בית 59).
41 ירדן ניקד: בְּרַבָּם, כלומר ברב שלהם, של יהודי ספרד. ראו: אבן
גבירול, ירדן, א, עמ' 90.

'כָּבֵד נַשׁוּוּ בְּנֵי כָּבֵד וְאַפְרִיקַי וְאַסְפַּמְיָה' – אלא הייררכייה ברורה הבנויה על צמדים בינאריים: הניגוד בין מערב למזרח נמשל כפי הבבלים בשירו של אבן גבירול לניגוד שבין אמת לבדיה, בין שמלות לקרעים, בין אריות לרחלות, בין אשכולות בשלים לשיבולים בודדות ובין פיקחון ונאורות לחירשות ואטימות. בסופה של סדרת ההשוואות חוזר השיר אל מהלל החכם הספרדי, וגם הוא מושם עתה כפי הבבלים שכביכול אומרים:

[התברכו הספרדים] בְּרַב הֶרְבָּה שְׁשׁוּנֵיהֶם וְחָדָם / וְחֲדוּתָם לְהַגְלוֹת תְּהִלּוֹת,
וְרַב הָאֵי קֵלָא הָיָה לְפָנָיו, / וְקִטְן מַעְנוֹת אוֹתוֹ בְּמִלּוֹת (בתים 52-53).

52 וחדם: ושמחתם. להגלות תהלות: כנראה נודעה לתהילה.

שבח החכם הספרדי מגיע כאן לשיא של חריפות ובוטות. לא זו בלבד שהבבלים מכירים בסמכותו של החכם הספרדי, אלא שהם מבכרים אותו על פני הגאון המנוח, בן ארצם, ואומרים – במילותיו של פליישר – כי 'רב האי גאון היה כאפס לעומתו וקטן היה מלהשיב אותו דברים'.⁴² קשה להמעיט מכובד משקלם של הדברים, אפילו אם נביא בחשבון את האופי ההיפרבולי של שירי השבח. תחת הכבוד הרב שרחשו יהודי ספרד מאות בשנים לסמכות המזרחית – ואשר נשמר בקינות על רב האי גאון ואפילו במקצת שירי השבח לנכבדי ספרד – נשמעת בשיר זה קריאה ברורה להכיר בספרד ובחכמיה כמקור הסמכות החדש.

הדחף העז להפוך את ספרד למרכז ולמקור סמכות עולה אף בשירי המלחמה של שמואל הנגיד.⁴³ הדבר ניכר במיוחד ב'שירה' המפורסמת 'אלוה עז ואל קנאו',⁴⁴ שבה תיאר הנגיד באריכות את אחד מקרבותיו ואת הניצחון שהושג לאחר שפנה לאל לעזרה. הנגיד חווה את ההצלחה האישית שלו כהצלחת היהודים כולם, ועל כן בסוף השיר, לאחר ההודיה לאל על הניצחון, מורה להפוך את המאורע ליום שמחה לאומי, פורים שני, אשר יוחג לא רק בספרד אלא ברחבי העולם היהודי כולו, ושתיקרא בו השירה אשר כתב:

42 שירמן, עמ' 262, הערה 34.

43 השוו לדברי בראן על הנגיד ועל משה אבן עזרא, אשר ביקשו 'לראות בהישגים הפוליטיים והתרבותיים של יהודי ספרד סימן לנשגבותם, אולי אפילו לנבחרותם. הם היו מסורים לרעיון שספרד היא מרכז החיים היהודיים' (בראן, עמ' 274).

44 דיואן הנגיד, ירדן, עמ' 4-14, שיר ב.

לֹאל הַגְדִּיל עֲשֵׂה, שִׁירָה אֲגַדְל, / תְּהִי עַל כָּל בְּנוֹת הַשִּׁיר לְשֶׁרָה...⁴⁵
 וּפּוֹר מִשְׁנֵה עֲשׂו לֹאל אֲשֶׁר קָם / וְסַעֲף בְּעַמְלֶק צִיץ וּפְאָרָה,
 וְהַשְׁמִיעוּ בְּאַפְרִיקֵי וְצִעֲזוּ, / וְהוֹדִיעוּ בְּנֵי בֵּית הַבְּחִירָה,
 וְהַגִּידוּ לְזִקְנֵי פּוֹם בְּדִיתָא / וְלִישִׁישֵׁי בְּנֵי כִי רַב בְּסוּרָא
 וְקִרְאוּ אֶת שְׁמָה אַחֹת לְמִקְרָה / אַחְשׁוּרוֹשׁ וְאַסְתֵּר הַגְּבִירָה
 וְכִתְבוּהָ בְּסַפְרֵיכֶם, לְמַעַן / תְּהִי לְעַד וּמְדוּר דּוֹר זְכוּרָה! (בתים 137, 145-149).

137 לשרה: לתכשיט. 145 ופור משנה: פורים שני. וסעף... ופארה: קיצץ את ענפי האויבים. בעמלק: אויבי הנגיד, הסלאווים. 146 באפריקי: צפון אפריקה, תוניסיה. וצעזע: מצרים. בני בית הבחירה: בני ארץ-ישראל. 147 פום בדיתא, סורא: ישיבות בכל. 148 שמה: שמה של השירה. למקרה אחשוורוש ואסתר הגבירה: למגילת אסתר.

כפי שעולה מדברי הנגיד, מטרת השירה לא רק לבשר על ניצחונו ברחבי העולם, אלא ניתן לה גם תפקיד ריטואלי חשוב: הנגיד מבקש להפוך אותה לטקסט שייקרא בציבור, לתת לה מעמד של טקסט קנוני אשר ייכתב בספרים וייוזכר לדורות. בכך הנגיד שואף להפוך את שירתו לא רק לנכס ספרדי, אלא לחלק מנכסי צאן ברזל של יהודי העולם כולו.⁴⁶ כאמור דרישה זו עולה בשירים נוספים מאת המשורר. דפוס הפעולה דומה: במהלך השיר הנגיד מגולל באריכות את הישגיו בספרד, אך לקראת סופו מצווה אותו לקהלים קרובים ורחוקים. הנה שתי דוגמאות שמזכירות גם כן שמות מקומות בכל ובארץ-ישראל שהנגיד מועיד כביכול את שיריו ליושביהם. הדוגמה הראשונה מתוך השיר 'בלבי חום למפקד הנעורים',⁴⁷ והשנייה מתוך השיר 'תנומה בעין מכיר'.⁴⁸

לְצוּרֵי אֲעֲשֶׂה שִׁיר, יַעֲלֶה עַל / בְּנֵי הַשִּׁיר וְיִהְיֶה שִׁיר לְשִׁירִים,
 וְיִלְכוּ יוֹנְקוֹתָיו כְּלִבְנוֹן,⁴⁹ / וְעַד שְׁנַעַר יִשְׁלַח קְצִירֵים (בתים 59-60).

45 הניקוד 'לְשֶׁרָה' על פי עוקשי, עמ' 377. ירדן ניקד: לְשֶׁרָה.

46 שירי הנגיד, ואף שירי משוררים ספרדים שקדמו לו, אכן

הגיעו עד מהרה למזרח. על ההעתקות של שירי הנגיד, ובתוכן

ההעתקות שנמצאו בגניזה הקהירית, ראו: שירמן, עמ' 218

והערה 183. על שירים שהריץ הנגיד עצמו אל נכבדים מן

המזרח ראו: שם, עמ' 201, הערה 87.

47 דיואן הנגיד, ירדן, עמ' 80-85, שיר כה.

48 שם, עמ' 128-133, שיר לח.

49 הביטוי 'וְיִלְכוּ יוֹנְקוֹתָיו כְּלִבְנוֹן' אינו מכוון לחבל הארץ במזרח

התיכון, אלא לעצי הלבנון השולחים את שורשיהם למרחקים.

59 יעלה על בני השיר: יעלה בערכו על שירים אחרים. 60 יונקותיו: שורשיו. כלבנון: כשורשי עצי הלבנון. קצירים: ענפים.

אֲנֵשׂא בְּשִׁירְתִּי מְנֻשָּׂא כְּבוֹדִי מִן / שְׂאוּלָה, וְאֵשׂא לוֹ לְבָבִי כְּכַפִּים,
בְּשִׁירָה אֲשֶׁר תִּנְעַם בְּמַלְיָם וְתִישֶׁר עַל / לְבַב כָּל נְבוֹנֵי לֵב, וְתִיטַב בְּאַזְנוֹיִם,
וְיִלְכוּ אֲנֻשִׁים בְּהַ לְחַמַּת וְשַׁעֲרִים / וְשִׁנְעָה, וְתִגִּיעַ לְאַרְץ מְרַתִּים
וְתִקְרָא, בְּלִי גְרוֹן, בְּגַפִּי מְרוֹם קֶרֶת, / וְתִלְוֶה לְמִרְחָקִים בְּלִי שׁוֹק וְרִגְלִים (בתים
63-66).

63 מנשא כבודי מן שאולה: האל. 64 תישר: תהיה ישרה, תמצא חן. 65 לחמת ושערים: ערים בארץ-ישראל. לארץ מרתים: לכבל. 66 בגפי מרום קרת: מעל שערי הערים.

דפוס דומה מופיע לקראת סוף השיר 'אהלל אשר אין לו דמות'⁵⁰ גם כאן הנגיד מספר לאורך השיר על מפעלותיו בספרד, אך חותם אותו בהקדשה המכוונת לכל העולם, והמנוסחת בתמונה גרפית חזקה. השיר הגמור כמו מקבל חיים עצמאיים ויוצא למסע נרודים שנועד להפיץ במרחקים את הישגיו של המשורר מספרד:

אֶהוּדָה יְמֵי חַיֵּי בְּשִׁיר וְנִגִּינָה, / תְּחַדֵּשׁ בְּפִי כָּל אִישׁ – וְהִיא נוֹשְׁנָה,
וְאַחַר בְּלוֹתָהּ תִּהְיֶה לָּהּ עֵדָנָה, / תְּשׁוּטֵט בְּמִזְרַח, תֵּעֲבֹר תִּימְנָה
וְתִרְדַּר אֱלֵי יָם, תִּעְלֶה צְפוֹנָה, / כְּעַפְרָה עָלֵי הָרִי שְׁנִיר וְאַמְנָה (בתים 33-35).

33 אהודה: אודה לאל. תחדש... נושנה: שירתי תושר לעולם ולא תתיישן. 34 תימנה: דרומה. 35 ים: מערב. כעפר: דימוי לשיר ה'מדלג' אנה ואנה (על פי שיר השירים ב, ח). הרי שניר ואמנה: מקומות המוזכרים בשיר השירים.

חתימת שיר זו דומה מאוד לחתימות השירים דלעיל, אך שלא כבחתימות אלה, לא מצוין בה קהל יעד מסוים, ואף לא נזכר בה שם עיר או ארץ במזרח. אפשר לראות בה כביכול מבשרת של השלב הבא בגיבוש מעמדה של ספרד כמרכז – לא רק אפוזיטיבית בינארית לארצות המזרח, אלא נקודת משקל סמלית שסביבה מתארגנת המפה כולה על ארבע רוחותיה: מזרח, תימן, ים וצפון.⁵¹

עם זאת נדמה כי בהקשר הנוכחי הביטוי טען את השיר – ולו בעקיפין – גם במשמעותו הגאוגרפית.

50 דיואן הנגיד, ירדן, עמ' 44-47, שיר יג.

51 השוו לחתימת השיר 'האעצר נחלי עיני', שאף בה, אגב

תופעה דומה מופיעה בשירו של הנגיד 'עלי כל איש יעידון'.⁵² שיר זה הוא בעל משמעות מכווננת לעניינו של המאמר, עד שיש לקראו לדעתי כמניפסט פואטי, גילוי דעת מפורש של הנגיד על ייעודו של המרכז הספרדי ועל תפקידו בעולם היהודי בזמנו; על כן אעסוק בשיר זה בהרחבה. הנגיד, נאמן לציר המרכזי של שירת ספרד בדורו, עדיין עוסק בעיקר השיר במתח שבין מערב למזרח, אך בסופו עובר לציר המרכזי שעליו נעה שירת ימי הביניים בדורות אחריו, ומחליף את הקואורדינטות מערב ומזרח, במערב ו'כל עבְריו' (The West and the Rest).

שיר זה, השייך אף הוא לסוגת השבח, כתוב במבנה הכפול של הקצידה הערבית, המחולקת לשני חלקים גדולים: פתיחה וגוף השיר. השיר נפתח בשלושה משפטי חיווי קצרים:

עֲלֵי כָל אִישׁ יַעֲיֹדוּן מֵאַמְרֵי / וְחַיֵּי בֵין שְׁפָתָיו, אוּ קְבָרָיו,
וְיֵשׁ יִתְרוֹן לְמַתְהַלֵּךְ בְּתַבְל, / וְאִין יִתְרוֹן לְשׁוֹקֵט עַל שְׁמְרֵי,
וְיֵשׁ נִרְדָּם עַדִּי נִשָּׁף בְּלֵי לֵב, / וְאַחַר נֵם וְרַעֲיוֹנָיו מְעִירָיו (בתים 1-3).

1 וחייו... קבריו: החיים והמוות ביד הלשון. 2 לשוקט על שמריו: לעומד על מקומו. 3 נשף: סוף הלילה. בלי לב: ללא מחשבות לב.

שלושת המשפטים מתארים טיפוס אידאלי המתאפיין בשלוש תכונות: הוא מקפיד על מילותיו ויודע כי החיים והמוות ביד הלשון, הוא אינו שוקט על שמריו אלא מתהלך בתבל, וחכמתו כה רבה עד כי היא מדירה שינה מעיניו. במבט ראשון שלוש האמירות האלה אינן אלא, כלשונו של דב ירדן, 'מאמרי מוסר שונים שאין קשר של ממש ביניהם',⁵³ אולם במבט שני מתחוויר שהמשורר מנסח בהן את אבני היסוד שעליהן מושתת השיר כולו. התכונה הראשונה

הקדשת השיר לנמעניו, המשורר לא הזכיר מקומות ספציפיים במזרח אלא התייחס לארבע הרוחות באופן כללי: 'יִכְמוּ בְקֶדֶם וְיֵם כָּל יוֹם אֲנִי נוֹשֵׁעַ - / כְּכֹה בְקֶדֶם וְיֵם יִדָּף אֶשְׁבְּחָה, // וּבְנוֹת זְמִירוֹת, לְפִי בְנִים וּבְנוֹת, אֶל / צָפוֹן וְיָמִין, בְּיַד שְׁרִים אֶשְׁלַחָה' (ביאור: וכמו בקדם וים: כשם שאני נושע במזרח ובמערב. ידך: של האל. ובנות זמירות... אשלח: אשלח את שירי. לפי בנים ובנות: שישירו אותם. וימין: דרום. שרים: שלוחי המשורר הנושאים בביהם את השירים; דיואן הנגיד, ירדן, עמ' 103-108, שיר לב, בתים 55-56).

52 שם, עמ' 204-205, שיר סד.

53 שם.

והצבתה בראש השיר יכולות להתפרש כמוסכות על השיר עצמו, כהצהרה מטא-פואטית שבה המשורר מבקש מן הקורא להגביר את תשומת הלב ואת הקשב לשיר ולדבריו המכוננים. התכונה השנייה, ההתהלכות בתבל, מבשרת את הפעולה הראויה שיש לנקוט בעת הזאת, אם כי הנגיד עדיין אינו מפרש מניין ולאן. התכונה השלישית, נדודי השינה של החכם (להבדיל מן הכסיל הנרדם 'פְּלִי לֵב'), כבר מתקשרת באופן ישיר להמשך השיר: מתברר כי הטיפוס האידאלי אינו המהולל שלו מוקדש השיר כפי שאפשר היה לחשוב, אלא דווקא בן דמותו של הנגיד, שלבבו מקיצו 'בְּתוֹךְ לַיַּל' (בית 4), ונגלה לפניו מחזה שמימי, סתום, אך ככל הנראה רב סמליות:⁵⁴

הַקִּיצָנִי לְכִבִּי מִתְנוּמָה / בְּתוֹךְ לַיַּל, בְּטָרֵם בּוֹא בְּקָרְיוֹ,
וְהָרָאֲנִי כְּסִיל, מֵאִיר לְעֵמֶת / בְּנֵי עֵישׁ, כְּמוֹ שְׁלִיט וְשָׁרְיוֹ,
וְנָגַהּ בְּחֹדֶר תִּימָן, כְּכֹלָה / אֲשֶׁר הִמְלִיךְ הִבְיָאָה בְּחֹדְרָיו,
וְיָרַח כְּקֶשֶׁת, שְׁלַחוּ אֹר / בְּצִדְיָהּ, וּמְתוֹכָהּ אֶפְרָיו (בתים 4-7).

4 בקריו: הבוקר. 5 כסיל: הכוכב אוריון. בני עיש: קבוצת כוכבי לכת. 6 בחדר תימן: נסתרת בדרום. 7 וירח כקשת: ירח בצורת קשת. בצדיה: של הקשת. אפריו: הירח עצמו מוסתר בכיסויים.

לעיני המשורר מתגלה חיזיון סתום: מצד אחד בולט באורו הכוכב כסיל (אוריון), ה'מֵאִיר לְעֵמֶת בְּנֵי עֵישׁ, כְּמוֹ שְׁלִיט וְשָׁרְיוֹ' (בית 5), ומצד אחר הירח ונוגה נעלמים: הירח מופיע בצורת קשת דקיקה שרק אור מועט 'נשלח' מצדיה, ונוגה נחבאת 'בְּחֹדֶר תִּימָן' (בית 6); ששם לדברי פרשן המקרא, המשורר והתוכן הספרדי אברהם אבן עזרא, 'הכוכבים שהם בפאת נגב הגלגל הגדול... ולא יראו אותם הכוכבים, על כן קראם "חדרי", כאלו הם במקום נחבא'.⁵⁵ מתבקש לפרש את החיזיון באופן סמלי, ובמיוחד את ראשיתו, שמהדהד בה בחזקה חלומו של יוסף המקראי (בראשית לז, ט), שגרמי השמים שהסתדרו בו באופן הייררכי סימלו כידוע את הסדר ההיררכי שעתיד היה להתגשם על פני הארץ. אם כן כיצד יש לפרש את הצפון בכוכבים? מי הוא השליט? מיהם שריו? ומיהם המאורות שהסתלקו? המשורר נרתם למשימה ומבטיח לאנושות כולה ('בְּנֵי עוֹלָם') לפענח את החיזיון, המגלה לדבריו את 'סוד אֵל בְּעוֹלָמוֹ' (בית 8):

⁵⁴ מראות לילה הם מן הנושאים הטיפוסיים לפתיחות של קצידות. ראו למשל בשירו של אבן גבירול 'ואלין ואני נבהל' (אבן גבירול, בראדי ושירמן, עמ' 114, שיר קצ) שנודן לעיל.

⁵⁵ פירוש ראב"ע לאיוב ט, ט.

בְּנֵי עוֹלָם! תִּנּוּ לִכְבֹּד לְסוּד אֵל / בְּעוֹלָמוֹ, וְחִקְרוּ אֶת סִתְרָיו;
וְאֵל תִּהְיֶה כְּחִצֵּיר צֵץ וּפְרַח, / וְלֹא הִבִּין אֵלַי עַת בּוֹא קְצִירָיו.
פָּנּוּ אֵלַי בְּכָל עֶקֶד וְקֶשֶׁר / וְרֵז אָסוּר – וְאִתִּיר מְאֻסְרָיו! (בתיים 8-10).

8 תנו לבב: שימו לב. 9 ולא הבין... קציריו: החציר שלא יודע מה יעלה בגורלו, וסופו שנקצר. 10 בכל עקוד... אסור: בכל דבר קשה. ואתיר מאסריו: ואפתור את הקושי.

האם יקשיבו בני העולם למשורר הספרדי? כפי שאומר המשורר בהמשך, מוצא מספרד עלול להיות בעוכריו, ולכן הוא מתרה בנמעניו:

וְאֵל תִּבְּזוּ לְאִישׁ אֶרְצוֹ פֶּאֶת יָם / וְתִבְּזוּ לְכָל שׁוֹקֵד שְׁעָרָיו,
וּבִינּוּ כִּי נִבְּזֵי לֵב יִשְׁמֹון / לִיָּם יִתֵּר עָלֵי קָדָם וְעָרִיו;
הִיִּשְׁוֶה מִי צָבָא מְהַלֵּךְ / אֵלַי אֶרְצוֹ, לְמִי שָׁמוּ אַחֲזָרָיו? (בתיים 11-13).

11 פאת ים: מערב. ותבזו: ואל תבזו. 12 ובינו: דעו. ישימון... ועריו: מעדיפים את המערב על המזרח. יתר: יתרון. קדם: מזרח. 13 צבא מרום: הכוכבים. למי שמו אחוריו: למי שצבא מרום השאירו מאחור.

הנגיד מודע לנתוני הפתיחה הבעייתיים שלו. הוא יודע שבני העולם עלולים שלא לראות בו, כמי ש'אֶרְצוֹ פֶּאֶת יָם' (בית 11), את הכתובת לבריור 'כָּל עֶקֶד וְקֶשֶׁר וְרֵז אָסוּר' (בית 10), אלא לחפש את התשובה במזרח, מקור הסמכות המסורתית. אך לדבריו רק טיפשים יבזו לו ולשוקדים על שעריו ויפנו מזרחה, ואילו 'נִבְּזֵי לֵב יִשְׁמֹון לִיָּם יִתֵּר עָלֵי קָדָם וְעָרִיו' (בית 12); נבזי הלב מכירים ביתרון המערב (ים) על המזרח (קדם).

הנגיד פורש את משנתו על ייעודה המרכזי של ספרד: השעה, הוא מכריז, היא שעת חילופי משמרות בתרבות היהודית, ממזרח למערב.⁵⁶ וכאן אף פתרון החיזיון השמימי, המרמז על ההיררכייה החדשה על הארץ: 'הִיִּשְׁוֶה מִי צָבָא מְהַלֵּךְ אֵלַי אֶרְצוֹ, לְמִי שָׁמוּ אַחֲזָרָיו?' (בית 13) – הרי תנועת צבא המרום, צבא גרמי השמים, היא מן המזרח אל המערב! כלום יוכלו בני המזרח,

⁵⁶ אף שהמילה מערב אינה מוזכרת בשיר (אלא המילה הנרדפת, ים), אולי אפשר לשמוע את צו השעה מהדהד בחרוז המבריח: מְעִירָיו, שְׁעָרָיו, עָרָיו, צְעִירָיו וכו', צו השעה הקורא 'אל המערב!'. אך ייתכן שהדברים אמורים באוזנו של הקורא המודרני בלבד; בשירת ימי הביניים אין לחרוז 'ריו' עם 'רב'.

שהכוכבים עזבום, לשוות לבני המערב, שהכוכבים מהלכים אל ארצם?
בתנועת הכוכבים מהדהדת ומתפרשת תכונת החכם שתוארה בתחילת השיר:
'וַיֵּשׁ יִתְרוֹן לְמַתְהַלֵּךְ בְּתַבְלָה, וְאֵין יִתְרוֹן לְשׁוֹקֵט עַל שְׁמֵרְיוֹ' (בית 2) – נבוני הלב,
כמו הכוכבים, אינם שוקטים על שמריהם, אלא מתהלכים בתבל ונושאים
פניהם ימה, לספר.

עד כאן פתיחת השיר. גוף השיר, הנמשך מכאן ואילך, מוקדש למהלכו
של אחד מנכבדי ספרד, אך גם כאן כמדומה שתל הנגיד רמזים למרכזיותה של
ארצו. ראשית השבחים בתפארת ההיחלצות – החוליה המחברת בין שני חלקי
הקצירה, והמוכילה באופן אנלוגי מיתרון המערב על המזרח שבפתיחה, ליתרון
החכם הספרדי בגוף השיר:

הִישׁוּהָ מִי צָבָא מְרוֹם מְהַלֵּךְ / אֱלֵי אֲרָצוֹ, לְמִי שָׁמוֹ אַחֲזָרְיוֹ?
וְאִם יִשׁוּ, לְאֵלֹפֵי, בְּחֻכְמָה / וּבְתַבְנֵה וּבְדַעַת, חֲבָרְיוֹ? (בתים 13-14).

14 לאלופי: המהולל שלכבודו השיר.

כשם שיש למערב יתרון ברור על המזרח, כך נמען השיר עולה בבירור על
חבריו בחכמה, בתבונה ובדעת; מה אין המזרח יכול לשוות למערב, כך לא
יוכלו חברי המהולל לשוות אליו. אחרי תפארת ההיחלצות, ששימשה עילה
למעבר מתיאור הכוכבים לשבח החכם הספרדי, המשורר מעתיר על נמענו
סדרת תשבחות, ושיאה כמדומה בסופה:

וּנְגַלָה זֶה לְכָל נוֹצֵר כְּמוֹ יָם, / אֲשֶׁר נָפַר לָבָא מִפְּלַ עֲבָרְיוֹ (בית 20).

זה: המהולל. לכל נוצר: לכל אדם.

הדימוי הממשיל את החכם לים, מאגר מים עצום ממדים ונוכחות, והצבתו בסוף
השיר, כמו מלכדים את חומרי השיר ומעניקים לו אפקט סיומי חזק: בבחירה
בדימוי הים, ששמו גם מסמל – בשיר ובכלל – את פאת מערב, מהדהד הרעיון
שהובע בתפארת ההיחלצות, שאף בה הושווה המהולל למערב, לים. אך לא פחות
מכך בחירה זו מלמדת על ראייתו של הנגיד את תפקידו המרכזי של המערב, של
הים, הניצב לא רק מול המזרח אלא מול 'כָּל עֲבָרְיוֹ'. הנגיד מעלה בדמיונו חיזיון
מרהיב שבו הים חוזר למשמעותו המילולית המקורית, והופך מדימוי למהולל
ומציון גאוגרפי לפאת מערב – לכלי קיבול ענק, לאבן שואבת הניצבת במרכז.
כל מרכיבי השיר מתגבשים ומצטרפים עתה זה אל זה: בהמשך לדברי המשורר

בפתיחה שהופנו לכל 'בני עולם' (בית 8), הופך הים למרכז משיכה לרבים הבאים אליו 'מִכָּל עֵבְרָיו' (בית 20), מרכז משיכה לאותם 'נְבוּנֵי לֵב [אשר] יְשִׁימוֹן לְיָם יִתֵּר עָלַי קָדָם וְעָרְיו' (בית 12), לאלה אשר בוחרים בתבונתם שלא להידמות למי ש'שׁוֹקֵט עַל שְׁמָרְיו' אלא מכירים ב'תְּרוֹן [שיש] לְמַתְהַלֵּךְ בְּתַבְל' (בית 2) ולמול עיניו צו הכוכבים (בית 13) וצו השעה: לספר!

*

האסכולה הספרדית זכתה בימי הביניים למעמד הגמוני שאין שני לו, והציבה למשוררים עבריים בעולם כולו מופת להערצה ולחיקוי. אולם ההתבטאויות השיריות שנסקרו כאן מלמדות כי מעמד זה היה לא רק תוצר ישיר ובלעדי של 'כוח המשיכה' של שירת ספרד או של 'קסמה'⁵⁷, שאין עליהם עוררין. מעמדה ההגמוני של האסכולה היה גם תוצר של המאמצים שהשקיעו המשוררים, חזור ושנה, כדי לטפח, לשמר ולשעתק אותו, עד שאפשר לדבר על היווצרות טופוס ספרותי חדש בשירתם, טופוס המאבק על הבכורה.

לא זאת אף זאת, שמואל הנגיד ושלמה אבן גבירול הרחיקו לראות ולהשפיע. הטופוס שעוצב בשיריהם – הן על רקע התחרות עם המזרח והן מתוך רצון להיות מקור סמכות בארבע הרוחות – המשיך ללוות את משוררי האסכולה הספרדית עוד שנים רבות. כל משוררי ספרד הגדולים – מהנגיד ואבן גבירול ועד יהודה אלחריזי וטדרוס אבולעאפיה – הקדישו מחילם כדי לתחזק ולפרנס את בכורתה של ספרד ביחס לזולתה, אם כי הזהות של הזולת התעדכנה מעת לעת ומהקשר אחד למשנהו. כולם הבינו כי

ההתפתחות והקיום של כל תרבות דורשים את קיומו של אֶלְטֵרְאָגוֹ שונה וממתחרה. בניית הזהות – שכן זהות, בין שהיא של האוריינט ובין של האוקסידנט... אף על פי שברור שהיא מאגר של חוויות קולקטיביות מובהקות, בסופו של דבר היא מבנה – בניית הזהות כרוכה ביצירת ניגודים ו'אחרים', שממשותם נתונה תמיד לפרשנות הרצופה ולפרשנות

57 לדברי שירמן נמעני השירה הספרדית מחוץ לספרד 'קיבלו ברצון את השפעת האסכולה הספרדית... רב היה כוח המשיכה של טיפוס השירה החדש' (שירמן, עמ' 14). בקשר לשירה האיטלקית כתב פגיס 'כי מאז מסעו של אברהם אבן עזרא בערי איטליה נכבשו יהודי המקום בקסמה של שירת ספרד' (פגיס, עמ' 12). פליישר עמד בקשר ליצירת רב האיי גאון על 'קסמה העצום של החדשנות הספרדית, ועל נכונותו העקרונית של המזרח, בפרוס המאה הי"א, לילך אחריו שולל' (פליישר, עיונים, עמ' 254).

המחודשת של השוני ביניהם ובינינו. כל תקופה וחברה יוצרות מחדש את ה'אחרים' שלהן.⁵⁸

עבור הנגיד ואבן גבירול היו ה'אחרים' בעיקר יהודי בבל; עבור משה אבן עזרא – יהודי צפון ספרד; עבור אברהם אבן עזרא – יהודי איטליה וצרפת; ועבור יהודה אלחריזי – יהודי ארצות המזרח. הדיו של הטופוס הזה נשמעים גם ביצירות של משוררים 'אחרים', שפעלו מחוץ לספרד, ואשר נאלצו להתמודד עם התביעה הספרדית לבכורה.⁵⁹ כל אלה מצטרפים לכדי סיפור רציף אחד – מתפתח ומתרחב, מתגוון ומסתעף – הוא סיפור עלייתה והשפעתה הנמשכת של האסכולה הספרדית בכל שנות קיומה ואף לאחריהן.

58 סעיד, עמ' 289. יש להבדיל כאן כמובן בין תפיסת העולם המודרנית-האוריינטליסטית שעליה דיבר סעיד לבין המציאות היהודית בימי הביניים. בהקשר הנדון מדובר בחברות שרב המשותף להן על המבדיל ביניהן – מן הבחינה האתנית, הדתית, הלשונית וכיוצא באלה. אף על פי כן דבריו רלוונטיים בגלל האופן שבו עסקו קבוצות בחברה היהודית בימי הביניים בתהליכים מורכבים וממושכים של הגדרה עצמית, תהליכים שכללו את הצורך להיבדל זו מזו ולעיתים אף להיאבק זו בזו. כפי שכתב סעיד בהמשך דבריו: 'זהותו של העצמי או של ה"אחר" אפוא, לא זו בלבד שאינה דבר סטטי, אלא היא תהליך היסטורי, חברתי, אינטלקטואלי ופוליטי מעובד מאוד, שמתרחש כמאבק של יחידים ומוסדות בכל החברות' (שם).

59 אציין שתי דוגמאות מובהקות, של שני משוררים בני המאה השלוש עשרה: האחת היא סיפור המופיע בראש המחברת העשרים של עמנואל הרומי (מחברות עמנואל, ב, עמ' 353-357), והאחרת היא סיפור העלילה של 'מקאמת אלתיג'יס' (מקאמת הצימודים) מאת המשורר המצרי יוסף בן תנחום הירושלמי (הירושלמי). בשני הסיפורים גרעין עלילתי דומה מאוד: בתחילת הסיפור מוצג שיר מאת משורר מקומי – במקרה האחד איטלקי ובמקרה האחר מצרי – אלא שהוא כה משובח באוזני שומעיו עד שהם בטוחים שהוא שיר מאת משורר ספרדי. בשני המקרים עיקר הסיפור הוא תיאור מאמציו של המשורר המקומי עד שהוא מצליח להוכיח שהוא מחבר השיר, ומכאן שיצירה טובה אינה בהכרח ספרדית. המחקר לא עמד עד כה על הדמיון בין שתי היצירות ועל הזיקה התמטית ביניהן.

קיצורים ביבליוגרפיים

- אבן גבירול, שלמה אבן גבירול: שירי החול, מהדורת חיים בראדי וחיים שירמן, ירושלים תשל"ה
- בראדי ושירמן אבן גבירול, ירדן שירי החול לרבי שלמה אבן גבירול, א-ב, מהדורת דב ירדן, ירושלים תשל"ה-תשל"ו
- אסף שמחה אסף, 'לצמיחת המרכזים הישראליים בתקופת הגאונים', השלח לה (תרע"ח-תרע"ט), עמ' 506-516
- אשתור אליהו אשתור, קורות היהודים בספרד המוסלמית, א-ב, ירושלים תש"ך
- בראן Ross Brann, 'Judah Halevi', María Rosa Menocal, Raymond P. Scheindlin & Michael Sells (eds.), *The Literature of Al-Andalus*, Cambridge 2000, pp. 265-281
- ברודי, הגאונים Robert Brody, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, New Haven & London 1998
- ברודי, צוהר ירחמיאל ברודי, צוהר לספרות הגאונים, תל-אביב 1998
- דיואן הנגיד, ירדן דיואן שמואל הנגיד, מהדורת דב ירדן, ירושלים תשכ"ו
- דיואן הנגיד, ששון רינה דרורי, 'ההקשר הסמוי מן העין: על תוצרים ספרותיים של מכגש תלת-תרבותי בימי הביניים'. פעמים 46-47 (תשנ"א), עמ' 28-9
- דרורי, ראשית —, ראשית המגעים של הספרות העברית עם הספרות הערבית במאה העשירית, תל-אביב 1988
- דרורי, שלושה ניסיונות ירושלמי —, 'שלושה ניסיונות להחייאת העברית בימי-הביניים: המזרח, ספרד המוסלמית, ספרד הנוצרית', זיוה בן-פורת (עורכת), אדרת לבנימין: ספר היובל לבנימין הרשב, ב, תל-אביב 2001, עמ' 176-191
- הירושלמי יהודית דיסון, 'מקאמת אלתג'ניס ליוסף הירושלמי', דפים למחקר בספרות 12 (תש"ס), עמ' 25-63 (נדפס שוב: הנ"ל, ערוגות הבשמים ליוסף בן תנחום הירושלמי, באר-שבע תשס"ה, עמ' 405-458)
- וסרשטיין David Wasserstein, *The Rise and Fall of the Party-Kings: Politics and Society in Islamic Spain 1002-1086*, Princeton 1985
- זולאי מנחם זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד
- טובי, השירה יוסף טובי, השירה, הספרות הערבית-היהודית והגניזה, תל-אביב תשס"ז
- טובי, קירוב —, קירוב ודחייה: יחסי השירה העברית והשירה הערבית בימי הביניים, חיפה תש"ס
- מונרו ג'יימס ט' מונרו, 'השירה הספרדית-ערבית בתקופת הח'ליפות של קורדובה' (תרגמה רינה דרורי), הספרות 21 (1975), עמ' 101-118
- מחברות עמנואל מחברות עמנואל הרומי, א-ב, מהדורת דב ירדן, ירושלים תשי"ז
- סעיד אדוארד סעיד, אוריינטליזם, תרגמה עתליה זילבר, תל-אביב תש"ס
- ספר הקבלה *The Book of Tradition by Abraham Ibn Daud*, ed. Gerson D. Cohen, Philadelphia 1967

עיון עוקשי, 'מילון שמואל הנגיד על פי שירתו', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט	עוקשי
דן פגיס, חידוש ומסורת בשירת החול העברית: ספרד ואיטליה, ירושלים 1976	פגיס
מקראות גדולות: נ"ך, ג, ירושלים תשל"ב	פירוש ראב"ע לאיוב
עזרא פליישר, 'לקדמוניות שירתנו בספרד: עיון בשירים ופיוטים של רבי מנחם בן סרוק', אסופות ב (תשמ"ח), עמ' רכז-רסט	פליישר, לקדמוניות
—, 'עיונים בשירתנו של רב האיי גאון', צבי מלאכי (עורך), שי להימן: מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים, מוגשים לא"מ הברמן, ירושלים תשל"ז, עמ' 239-274	פליישר, עיונים
—, 'מקומו של רב סעדיה גאון בתולדות השירה העברית', פעמים 54 (תשנ"ג), עמ' 4-17	פליישר, רס"ג
שמואל שטרן, 'לתולדות ר' שמואל הנגיד', ציון טו (תש"י), עמ' 135-145	שטרן
חיים שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, בעריכת עזרא פליישר, ירושלים תשנ"ו	שירמן